

СУЧАСНІ ПРОЦЕСИ У РЕГІОНАЛЬНОМУ РОЗСЕЛЕННІ УКРАЇНИ

Висвітлено проблему сучасної трансформації територіальної організації суспільства в Україні. Особливу увагу звернено на зміни, які відбулися в локальних і регіональних системах розселення. Охарактеризовано існуючі схеми організації територіальних систем розселення різних таксономічних рівнів в нашій країні. Проаналізовано основні чинники та принципи, які безпосередньо впливають на формування сучасних регіональних систем розселення. Показано особливості формування міжрегіональних систем розселення, їх місце в загальнодержавній системі розселення.

Ключові слова: система розселення, населення, населений пункт, розселення населення, територія, регіон.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Створення незалежної Української держави, зміни у її соціально-економічному та демографічному розвитку зумовили трансформацію територіальної організації суспільства, передусім її системах розселення. Найбільші зміни торкнулися локальних і регіональних систем розселення, які тісно пов'язані із виробничими системами, і певним чином ними обумовлені. Зміна виробничих відносин, соціально-економічні перетворення у регіонах і окремих поселеннях вплинули на структуру територіальних систем розселення, особливо на інтенсивність та спрямованість розселенських зв'язків, їх види. Все це посилює необхідність вивчення територіальних систем розселення різного таксономічного рангу.

Регіональні системи розселення є частинами загальнодержавної системи розселення, але на відміну від неї, що є чітко окресленою у просторі політичними, соціально-економічними, етнокультурними, історичними та іншими параметрами, охоплюють територію навколо великих центрів розселення, вони зазнають постійно змін не тільки у структурі, але й територіальних межах. Це пов'язано з тим, що регіональні системи розселення не мають адміністративних границь, їх розміри формуються залежно від соціально-економічного потенціалу регіонального центра.

Тому вивчення таких систем потребує постійної уваги з боку суспільно-географів, регіоналістів та інших спеціалістів з питань територіального управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Вивченням регіональних систем розселення в Україні займалися В.О. Джаман, М.І.Долішній, А.І. Доценко, Ф.Д. Заставний, К.В. Мезенцев, М.М. Паламарчук, М.Д. Пістун, Ю.І. Пітюренко, А.Г. Старостенко, О.Г. Топчів, І.М. Фашевський, О.І. Шаблій. Більшість із цих досліджень здійснювалась у контексті соціально-економічного районування країни, вони не завжди враховували ті зміни, які відбулися у розселенському процесі під впливом суспільних

змін, що сталися в останні десятиліття. Тому вивчення структури систем розселення різного таксономічного рівня, тих змін, які відбулися з ними в сучасних умовах, є надзвичайно актуальним питанням.

Виклад основного матеріалу. Тривалий час вважалося, що регіональні системи розселення формувалися в межах соціально-економічних районів, що вони були "каркасом просторової організації регіональних (районних) суспільних комплексів, виступаючи однією з основних функціонально-структурних підсистем" [2, с.12]. Звичайно, що в умовах соціалістичної економіки, коли виробничий принцип був головним у економічному районуванні, основою таких систем був тип господарського освоєння території (а точніше – спеціалізація господарства). Відповідно до цього, виділялося 9 економічних районів, а відповідно і 9 таких регіональних систем розселення. Поступове врахування, крім рівня і типу освоєння території, ще й історико-географічних умов розвитку регіону, рівня і якості життя людей, соціально-економічного значення центра, зумовило зміну меж регіональних систем розселення та їх кількості (переважно 6) (табл. 1).

Ще у 2003 р. В.О. Джаман висловив думки щодо неспівпадіння меж регіональної системи розселення з існуючими соціально-економічними районами (табл. 2). Зокрема, він відзначив, що важко визначити системоутворювальний центр на рівні регіону в Північно-Західному та Подільському економічному районах. Тут доцільніше, на думку вченого, виділяти не регіональні системи, а райони розселення: Волинський та Подільський. Формування Волинської та Подільської регіональних систем розселення можна розглядати на перспективу за умови визнання на загальнодержавному рівні Північно-Західного та Подільського соціально-економічних районів з наданням пріоритетів економічного розвитку визначених центрів (ядер) до рівня крупних міст [2, с.19].

Під впливом трансформації територіальної організації суспільства змінюється склад таких

систем, їх межі. Основними чинниками при

цьому виступають такі, як от:

Таблиця 1.

Схеми регіональних систем розселення України

Регіональні системи розселення за Ю.І. Пітюренком		Регіональні системи розселення за А.І. Доценком		Регіональні системи розселення за В.О. Джаманом	
Назва регіональної системи розселення (центр)	Адміністративно-територіальні одиниці	Назва регіональної системи розселення (центр)	Адміністративно-територіальні одиниці	Назва регіональної системи розселення (центр)	Адміністративно-територіальні одиниці
Донбаська (м.Донецьк)	Донецька, Луганська області	Донецька (м.Донецьк)	Донецька, Луганська області	Донецька (м.Донецьк)	Донецька, Луганська області
Придніпровська (м.Дніпропетровськ)	Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська області	Дніпропетровська (м.Дніпропетровськ)	Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська області	Дніпропетровська (м.Дніпропетровськ)	Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська області
Північно-Східна (м.Харків)	Харківська, Полтавська, Сумська області	Харківська (м.Харків)	Харківська, Полтавська, Сумська області	Харківська (м.Харків)	Харківська, Полтавська, Сумська області
Центральна (м.Київ)	Київська, Житомирська, Черкаська, Чернігівська області	Київська (м.Київ)	Київська, Житомирська, Черкаська, Чернігівська області	Центральна (м.Київ)	Київська, Житомирська, Черкаська, Чернігівська області
Південня районна (м.Одеса)	Одеська, Миколаївська, Херсонська, Кримська області	Одеська (м.Одеса)	Одеська, Миколаївська, Херсонська області	Одеська (м.Одеса)	Одеська, Миколаївська, Херсонська області
Західна (м.Львів)	Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька, Волинська, Рівненська, Тернопільська області	Кримська (м.Сімферополь)	АР Крим	Кримська (м.Сімферополь)	АР Крим
Подільська (м.Вінниця)	Вінницька, Хмельницька області	Львівська (м. Львів)	Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька області	Західна (м.Львів)	Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська області
		Луцька (м.Луцьк)	Волинська, Рівненська області	Волинська (м.Луцьк)	Рівненська, Волинська
		Хмельницька (м.Хмельницький)	Тернопільська, Вінницька, Хмельницька області	Подільська (м.Вінниця)	Хмельницька, Вінницька області

1) послаблення виробничих функцій системоутворювальних центрів внаслідок занепаду промисловості, зупинки багатьох великих промислових підприємств; зменшення через це обсягів та інтенсивності виробничих та трудових зв'язків;

2) посилення ролі великих міст у соціальних зв'язках через концентрацію в них закладів соціальної інфраструктури міжобласного значення (вищі навчальні заклади, спеціалізовані медичні установи, фінансові, спортивні установи тощо);

3) посилення розселенських зв'язків між всіма обласними системами розселення із столицею країни (центром всеукраїнської системи розселення) внаслідок концентрації у ній потужних підприємств різних галузей (промислових, транспортних, соціальних) всеукраїнського значення;

4) поліпшення сполучення (транспорт, зв'язок та ін.) між населеними пунктами, передусім підвищення транспортної доступності населення до центрів систем розселення;

5) вдосконалення опорного каркасу розселення через прокладання нових і вдосконалення наявних транспортних шляхів, проходження транспортних коридорів.

Дослідження сучасних регіональних систем розселення свідчить про те, що принципи їх територіальної організації, що були сформульовані у 90-их роках ХХ ст. українськими вченими О.Шаблієм, М.Мальським і Б.Заставецьким [4, С.78], зберігаються дотепер. Це такі, як:

1) відповідності просторової структури систем розселення просторовій структурі господарського комплексу; 2) функціональної двоїстості ядер систем розселення (центр системи розселення вищого рангу завжди містить у собі функції центра системи нижчого рангу); 3) нестрогого входження локальних систем розселення у суперсистеми; 4) зростаючої централізації; 5) прогресуючої систематизації.

Зокрема чинники другий і третій підтверджують наростаючу централізацію систем, а всі інші свідчать про їх прогресуючу систематизацію.

цію. Зберігається і принцип нестрогого входження систем у суперсистеми, що виявляється у тому, що: 1) не всі обласні системи розселення входять до складу регіональних систем; 2) різні частини обласної системи можуть входити до складу різних регіональних систем; 3) деякі обласні системи розселення знаходяться поза зонами інтенсивних розселенських регіональних зв'язків.

Аналіз міжобласних розселенських зв'язків (трудових, виробничих, соціальних) свідчить про те, що відбулися певні зміни у складі регіональних систем розселення (табл. 1). Зокрема значно розширились межі Центральної (Столичної) системи розселення за рахунок "притягання" Черкаської, Вінницької, Рівненської обласних систем розселення, розпад т.з. Подільської системи розселення (більша її частина територіально орієнтована на м. Львів), послаблення ролі м.Одеси як регіонального центру щодо АР Крим та Херсонської обласної системи розселення; поступове формування нової регіональної системи розселення з центром у Луцьку (внаслідок створення), розосередження функцій регіонального центру Західної системи розселення (м.Львова) у обласних центрах призводить до послаблення його ролі, до зменшення інтенсивності зв'язків з периферійними системами (Рівненська, Закарпатська, Чернівецька обласні системи розселення). Так звані периферійні обласні системи розселення внаслідок посилення ролі столиці і поліпшення транспортного сполучення між ними і столицею, водночас значної віддаленості від регіонального центру, мають інтенсивні зв'язки з Києвом і дуже незначні з центром регіональної системи розселення. Таким чином, є низка обласних систем розселення, які не входять в регіональні (табл.), тобто регіональні системи розселення не утворюють суцільного масиву. Деяке уявлення про просторову структуру регіональних систем розселення може дати дослідження К.Мезенцева (2006).

На основі аналізу карт статистичних поверхонь потенціалів поля розселення, поля виробничої діяльності та поля обслуговування населення К.В.Мезенцев (2006) здійснив делімітацію регіонів України за методом Тіссена. Він виділив 6 макрорегіонів – Столичний, Харківський, Причорноморський, Придніпровський, Донецький, Карпатський, що сформувалися навколо регіональних ядер системоутворення. Поза сферою інтенсивного впливу регіональних ядер залишилися значні периферійні

території, а саме: північно-східні частини Миколаївської і Херсонської областей, АР Крим, Волинська область, подільські області (Хмельницька і Вінницька), більша частина Полтавської і Сумської областей.

Про вплив Києва як регіонального центру, що поширюється на значно більшу територію, ніж Столичний соціально-економічний регіон (Київську, Чернігівську, Житомирську, Черкаську, частину Вінницької областей), що вплив Донецька поширюється на східну частину Запорізької, а Дніпропетровськ – на південну частину Полтавської і північно-східну частину Херсонської, північну частину Миколаївської області підтверджує К.Мезенцев. Такі регіональні системи є одночасно і виробничими, і соціальними, і розселенськими, позаяк критерії їх виділення відповідають означеним рисам.

Входження міжобласних систем у загальнодержавну моделюється графами з деревовидною структурою (рис. 1,2). Ті зміни, що відбуваються ілюструють як самі моделі, так і показники (міри) абсолютної і відносної складності графів.

Міра абсолютної складності $\sigma(D)$ визначається як сумарна складність його вершин:

$$\sigma(D) = \sum_{x \in M} d_x \cdot k_x,$$

де: M – множина відношень строгого порядку;

d_x – кількість ребер кожного підграфа;

k_x – кількість вершин у підграфі. Для першого випадку $\sigma(D)$ дорівнює 208, а для другого – 163. Відхилення реальної (сучасної) структури від попередньої становить 0,78 (відношення міри сучасної структури до попередньої), тобто названі структури збігаються лише на 78%. Отже, сучасна трансформація складу міжрайонних систем розселення призводить до зміни їх входження у загальнодержавну систему, до зменшення міри складності моделі цієї системи, що в свою чергу свідчить про посилення процесів т.з. "нестрогого" входження підсистем (обласних систем розселення у системи розселення вищого рангу (міжобласні системи розселення).

Отже, сучасні розселенські процеси, зокрема зміна функцій ядер системоутворення та інтенсивності і спрямованості розселенських зв'язків значно вплинули на територіальну організацію сучасних регіональних систем розселення, що виявилось передусім у зміні їх меж, у нестрогому входженні обласної системи розселення у регіональні системи. Це під-

тверджує схема, представлена у таблиці 2.

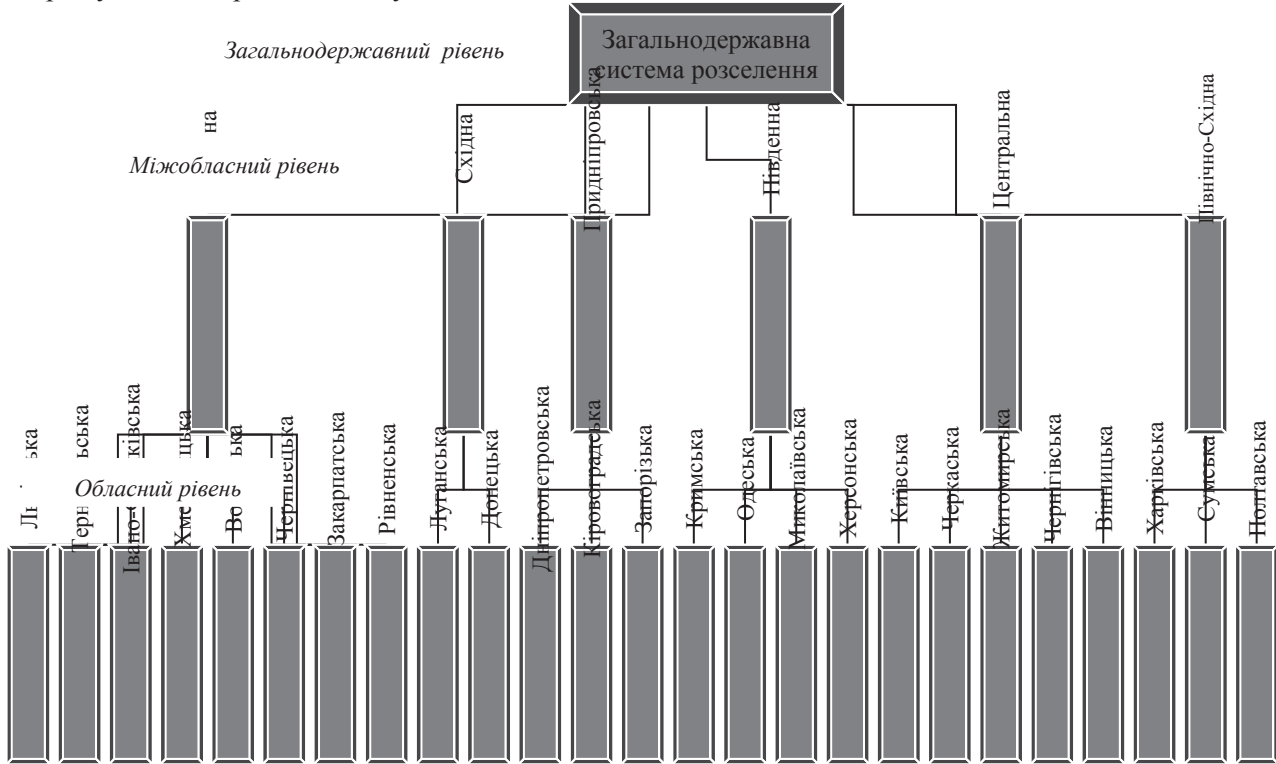

Рис.1 Приклад строгого входження міжобласних систем розселення у загальнодержавну систему розселення

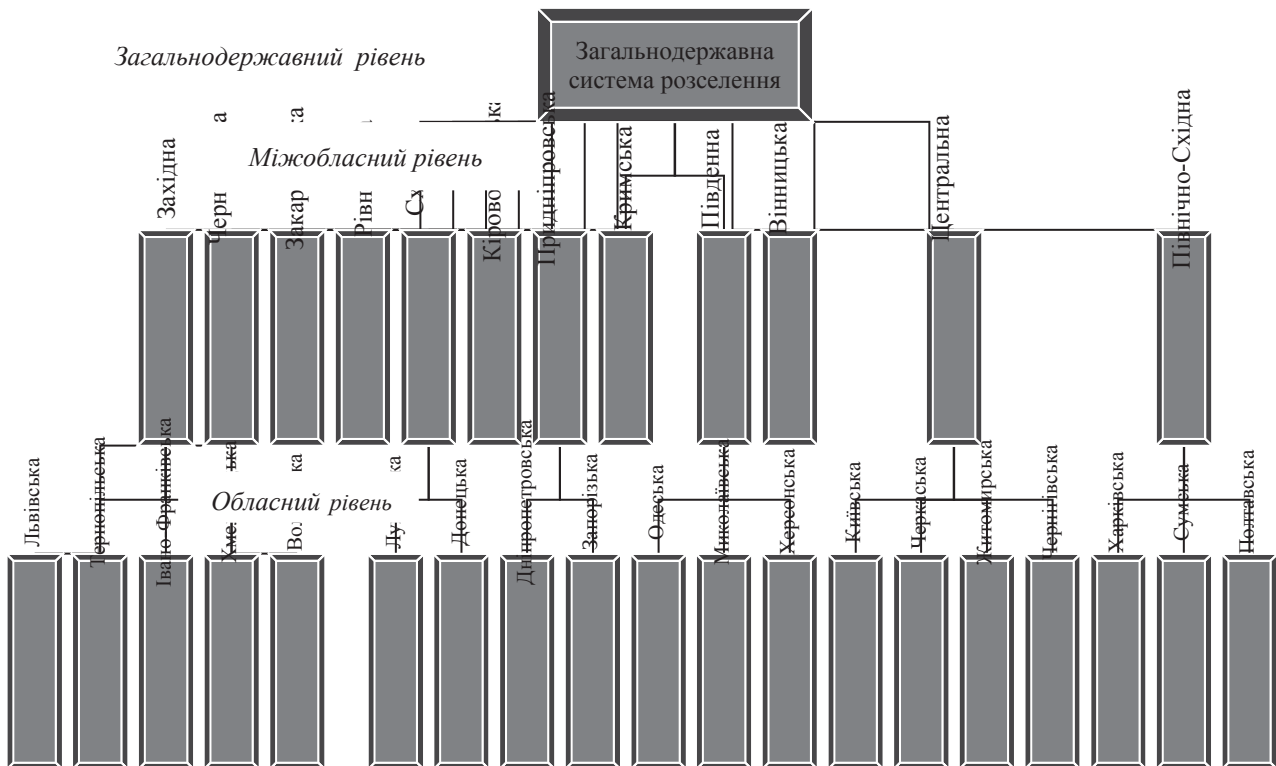

Рис. 2. "Нестроге" входження міжобласних систем розселення у загальнодержавну систему розселення

Висновки. На нашу думку, розселенські і соціально-економічні процеси, що відбуваються в регіонах України призведуть у майбутньо-

му до формування нової регіональної системи розселення – Волинської (Волинської і Рівненської області) навколо Луцька, який посту-

пово набуває рис регіонального центра. Посилення ролі столиці як державного і регіональ-

Таблиця 2.

Регіональні системи розселення України

Регіональні системи розселення	Склад	Площа	Населення (1.05.2012)
Центральна (Столична) (м.Київ)	Київська, Чернігівська, Черкаська, Житомирська області	110728	5350461
Донецька (м.Донецьк)	Донецька, Луганська області	53201	6658206
Дніпропетровська (м.Дніпропетровськ)	Дніпропетровська, Запорізька області	59154	5103005
Харківська (м.Харків)	Харківська, Полтавська області	60163	4209061
Одеська (м.Одеса)	Одеська, Миколаївська області	57908	3563487
Західна (м.Львів)	Волинська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Хмельницька області	90373	7354940
Обласні системи розселення поза межами регіональних	Херсонська,	28461	1081568
	Рівненська,	20047	1154572
	Вінницька,	26513	1631929
	Кіровоградська,	24588	999926
	Сумська,	23834	1149253
	Закарпатська,	12777	1251303
	Чернівецька області, АР Крим	8097 26081	905032 1962345
	Всього	170398	10135928

ного центра ще матиме більший вплив на обласні регіони – Вінницький і Кіровоградський і захопить їх у сферу свого впливу. Разом з тим, доцентів зв'язки, що посилюються між областями і столицею України призведуть до ще значнішого послаблення зв'язків між центром і периферією в регіональних системах розселення. Такі системи поступово змінювати-

муть свої межі і склад. Вивчення таких процесів – завдання суспільної географії, позаяк регіональні системи є важливою складовою територіальної організації суспільства, основою соціально-економічних районів та майбутніх нових одиниць адміністративно-територіального устрою держави.

Література:

1. Адміністративно-територіальна організація України: теорія, методологія, механізми становлення [Текст] : монографія / Олександр Кучабський ; Львів. регіональний ін-т держ. упр. Нац. акад. Держ. упр. при Президентові України. – Л.: [ЛРІДУ НАДУ], 2010. – 348 с.
2. Джаман В.О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти / Василь Олексійович Джаман. – Чернівці: Рута, 2003. – 392 с.
3. Мезенцев К.В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку: теорія, методологія, практика. дис... докт. геогр. Наук. Спец. 11.00.02 – економічна та соціальна географія – К., 2006. – 40 с.
4. Шаблій О.И. Особенности пространственной организации территориальных систем расселения / О.И.Шаблій, М.З.Мальский, Б.И.Застаевский // География населения. – Ленинград: ГО СССР, 1984. – С.78.
5. Шаблій О.И. Основы загалної суспільної географії: [монографія] / Олег Іванович Шаблій. – Львів: Вид. центр ЛНУ, 2009. – 444 с.

Резюме:

Застаєвська Л.Б. СОВРЕМЕННЫЕ ПРОЦЕССЫ В РЕГИОНАЛЬНОМ РАССЕЛЕНИИ УКРАИНЫ.

Освещена проблема современной трансформации территориальной организации общества в Украине. Особое внимание обращено на изменения, которые произошли в локальных и региональных системах расселения. Охарактеризованы существующие схемы организации территориальных систем расселения различных таксономических уровней в нашей стране. Проанализированы основные факторы и принципы, которые непосредственно влияют на формирование современных региональных систем расселения. Показаны особенности формирования межрегиональных систем расселения, их место в общегосударственной системе расселения.

Ключевые слова: система расселения, населения, населенный пункт, расселения населения, территория, регион.

Summary:

Zastavetska Lesia. MODERN PROCESSES IN THE REGIONAL DISPERSAL OF UKRAINE.

Creation of an independent Ukrainian state, changes in its socio-economic and demographic development led to the transformation of the territorial organization of society, especially its system of settlement. Changing industrial relations, social and economic changes in the region and certain areas influenced the structure of territorial settlement systems, especially the intensity and orientation dispersal links to species. The problem of the modern transformation of the territorial organization of society in Ukraine. Particular attention is paid to the changes in local and regional systems of settlement. The characteristic of the existing schemes of territorial settlement systems of different taxonomic levels in our country. The basic factors and principles that directly influence the formation of modern regional settlement systems. The features of the formation of inter-settlement systems, their place in the national settlement system.

Key words: system of settlement, population, settlement, resettlement of population, territory, region.

Рецензент: проф. Іщук С.І.

Надійшла 30.09.2012р.
